

OSMANLI – TÜRK TOPLUMUNDA SORUNLU BİR SOSYAL DEĞİŞİM BİÇİMİ OLARAK MODERNLEŞME

YIL / YEAR 14, SAYI / ISSUE 28 (GÜZ / AUTUMN 2016/2) ss. 139-153

ÇAĞATAY SARP

Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
cagataysarp@hotmail.com

“Medeniyetler *irréductible*’dir (birbirlerine indirgenemezler).
Batı benim antitezimdir.”
Cemil Meriç (2011: 270)

Öz

Kilisenin eleştirisiyle başlayan, dinin ve feodalitenin insan üzerindeki baskısına karşı başkaldırıyla yönünü bulan modernleşme Batılı ve Batı’ya özgü bir süreçtir. Batı’ya öykünmeyi veya Batılılaşmayı da toplumsal bir tercih olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak toplumsal tercihlerin aksine Batılılaşma yönündeki zorlamalar ise Doğu toplumları için süregelen birçok sıkıntının başlıca sebebidir. Şüphesiz Osmanlı-Türk toplumunun vaziyeti de bu etkiden arı değildir. Çoğu kez iktidar sahiplerince ortaya konulan, Osmanlı-Türk toplumu için gelişmeyi Batılılaşma ile eş tutan hastalıklı bir bakış açısı günümüz Türk toplumuna da sirayet etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk modernleşmesi, Batılılaşma, Sosyal değişim, Din, Osmanlı-Türk toplumu.

MODERNIZATION AS A PROBLEMATIC SOCIAL CHANGE FORM OF OTTOMAN – TURKISH SOCIETY

Abstract

The modernization which started with the criticism of the Church and finds its direction by a revolt against the repression of religion and feudalism over man is a process unique to the West and Western. It is possible to evaluate the emulation to the West or Westernization as a social choice. Yet, contrary to social choices, coercions towards Westernization happen to be the main cause of many ongoing troubles for the Eastern societies. Undoubtedly, the situation of the Ottoman Turkish society is not immune to this influence. The sickly viewpoint of considering development equal to Westernization that was often expressed by the ruling elite, has spread into contemporary Turkish society.

Keywords: Turkish modernization, Westernization, Social change, Religion, Ottoman-Turkish society.

Giriş

Dinin toplumsal yapı ile ilişkisini ele alan düşünürlerden bazıları dinin toplumsal değişimi başlatmada ya da ona yön vermede önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Sosyoloji biliminde bu düşüncenin en meşhur temsilcisi elbette Weber'dir. Meşhur tezi ve aynı adlı eseri *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü* ile Weber dinin toplumsal değişime nasıl ön ayak olduğunu, Kalvinist Protestan inancının rasyonel kapitalizmin hayat bulması için ne denli büyük bir önemi haiz olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Yine aynı düşünce Weber'deki karizmatik otorite kavramı çerçevesinde karşılık bulan peygamber misaliyle de desteklenmiştir. Toplumdaki temel kurumlarından biri olan dinin toplumsal değişime ön ayak olması, aynen diğer kurumların bu husustaki etkinliği gibidir. Siyaset, aile veya ekonomi kurumundaki değişimler de pek tabii olarak toplumun bütünü için değişme eğilimleri oluşturabileceklerdir. Ancak mesele bir sosyal kurum olarak din ise, bu hususun toplumsal değişim üzerinde ne denli ve nasıl etkili olabileceğine ilişkin soruya anlamlı bir bakış açısı da Günter Kehr tarafından geliştirilmiştir: "Eğer bir toplum büyük ölçüde dinî mekanizmalarla bütünleşmiş ise ve diğer bütün sektörler buna bağlı olarak görülüyorsa, o zaman dinî alışkanlıklardaki en küçük bir değişiklik bile toplum hayatının bütünü için yaygın neticelere sebep olacaktır" (Kehr, 1992: 114).

Elbette ki dinin toplumsal değişimin önünde bariz bir engel teşkil ettiğine dair köklü fikirler de mevcuttur. Weber'den devam edersek Protestanlık vurgusuyla dinin modern kapitalist düzene nasıl imkân sağladığı ifade edilirken diğer dinlerin de bu değişime ne şekilde engel teşkil ettiği tezinin aynı kuram içinde sunulduğu hatırlanacaktır. Yine klasik sosyoloji kuramcılarında Marks'ın sınıfsız bir topluma giden yolda sömürüyü meşrulaştıran bir üst yapı kurumu olarak dini hedeflerinden biri olarak belirlemesi ise genel anlamda dine eleştiri sunan bambaşka bir bakış açısının neticesidir. Aynı şekilde Durkheim'ın düşüncesinde mekanik toplumun kolektif bilincindeki dinî unsurun organik toplum aşaması için öngörülmeşi de en çok bilinen yaklaşımlardandır.

Dinin toplumsal değişime etkisinin yanında toplumsal değişimin de din üzerinde etkilerinden söz edilebilir. Tabii ki din üzerindeki etkiler konusu ele alınırken burada asıl bahsedilen dinin naslarının kendi içerisindeki sonsuzluğu yahut orijinalitesi değildir. Meseleye sosyolojik olarak yaklaşmak adına bu değişimin toplumlar nezdinde, dinin kabullenilmesi çerçevesinde veya toplumsal hayattaki etkileri kapsamında anlaşılması gerekir. Ancak şunu da göz ardı etmemek lazımdır ki eğer din, kabul edilen değerler bütünü ve kutsiyetine iman edilen şey veya şeye dair ise, her ne kadar onun aşkın olanı işaret eden saf hali ideal olarak kabul edilse de topluma dair tarafı da yadsınamaz bir vakiydir. Zaman içinde tabii olanların zihinlerinde aldığı şekiller, yaşadığı evrilmeler ve değişimler ile tek bir din dahi toplum hayatında farklı biçimlerde tezahür edebilecektir. Böylece din, hakkında verilecek bütün hükümlerin ötesinde, onu yaşayanların zihniyetinde yeniden ve yeniden inşa

edilen, kimi zaman da aynı anda farklı biçimlerini gözler önüne sererek toplum ile ilişkisindeki edilgen tarafı da açığa vuran bir kurumdur denilebilir. Bu durum onun aşkın yanıyla, kadim varlığıyla yahut değişmez ilkeleri ile alakalandırılmayacak kadar sosyolojik bir hususiyettir.

Dinler, doğdukları toprakların dışına çıkıp farklı kültürlerle temas ettiği nispette farklı anlayışları sergiledikleri gibi, zamanla toplumsal yapıların değişime uğraması ile de yeni özellikler ve gelişmeler göstermişlerdir. Kimi zaman bu gelişmeler geleneksel olan ile çatışmaları da beraberinde getirmiştir (Çapcıoğlu, 2011: 41). Bunun yanında ekonomik ilişkilerdeki ve sosyal sınıflamadaki değişimin de dinî hayatı etkilediği bilinmektedir. Bu bağlamda Wach'in (1987: 33) batı toplumları için yapılan araştırmalardan çıkardığına göre gençler arasında modern büyük kent dindarlığındaki sığlaşma yerinde bir misal olabilir. Bu araştırmaların neticelerine göre gençlerin teslisin üç unsurundan Tanrı hakkında az şey, Hz. İsa hakkında Tanrıya göre daha az şey ve kutsal ruh hususunda ise hiçbir şey bilmedikleri ifade edilmiştir. Bunun yanında Marksizmin kısmen de olsa uygulandığı toplumlarda dine bakışın ve dinî uygulamaların ne durumda olduğu ve Marksizm sonrası toplumlarda dinin aldığı şekiller ise yakın tarihte açıkça görülmüştür.

Modernleşme ve Din

Modernleşme, hedefi modernlik şeklinde ifade edilen; toplumsal hayatta üretim, yönetim, örgütlenme gibi konularda, toplumsal ilişkilerde ve düşünce şekillerinde Batı'daki 17-18. Yüzyıllar öncesindeki anlayışlardan köklü farklılaşmalar üzerine kurgulanan, nerde ve nasıl başlayıp bittiği çoğu kez tanımlanamayan yeni bir Batılı duruma geçiş merhalesini yahut bu yöndeki sosyal bir değişimi anlatır. "Bir toplumu farklılaştıran unsurlar bütünü" (Laroui, 1993: 69) olarak da anılan modernliği Giddens (2010: 9), 17. Yüzyıl'da Avrupa'da başlayıp hemen hemen bütün dünyayı etkisi altına alan bir toplumsallık şekli oluşu ile değerlendirir. Bir başka tanıma göre ise modernlik "Batı ve Orta Avrupa ile Amerikan toplum ve kültürünün 16. Yüzyıldan başlayarak 20. Yüzyıl boyunca daha çok dayandığı, felsefeden ekonomiye farklı türden ideler, ilkeler ve yorumlama biçimleri" (Cahoone, 2001: 19) şeklindedir. Ulrich Beck (2011: 8-9) ise modernleşmeyi irdeleyerek, onu dinin geleneksel dünyasında ortaya çıkıp önce sanayi toplumuna, oradan da risk toplumuna ulaşırken yarattığı süreksizlikçi geçişlerle ve süreğenlik arz eden yapısı arasındaki çelişkilerle anlatır. Netice itibariyle modernlik, Batı'dan dünyaya yayılan bir kavram olması hasebiyle Batı'ya özgü bir toplum hayatının ifadesidir. Modernleşme de haliyle bu Batıya özgü duruma vasil olmaya dair atılan her bir adımdır.

Sunulan tanımlardan ve malumu ilan eden literatürdeki benzer ifadelerden de anlaşılacağı üzere modernleşmeci bakış açısı, toplumsal değişim sürecini belirli bir düşünce yapısı ve hayat görüşü üzerinden değerlendirmektedir. Bu yönüyle ideolojik olduğunu söylemek pek tabii mümkündür (Okumuş, 2013: 365). Batı kaynaklı, Batı'ya özgü ve Batı güdümlü olan bu yakla-

şım Batılı olan kadar olmayan farklı toplumlar üzerinde de etkili olagelmış ve birçok tartışmanın odağını teşkil etmiştir.

Kültürleşme yaklaşım doğrultusunda modernleşme Batı'ya özgü değer, düşünce ve kurumların diğer toplumlarca kabul edilmesiyle ve bu toplumların kendi yapılarını bu doğrultuda değiştirebilmeleri ölçüsünde mümkün olabilecektir. Bu şekilde değişim öncesinde tesis edilmiş olan hukukî, kültürel veya dinî her bir kurum, düzen, değer vs. engel ortadan kaldırılmadır (Geertz, 2012: 69). Bu ve bunun gibi bakış açılarının neticesinde modernleşmenin en çok karşı karşıya geldiği toplumsal kurumların başında dinin geldiği görülmektedir.

Modernleşmenin tarihi seyri bakımından bir değerlendirme yapıldığında din ile toplum münasebetinin zaman içerisinde değişime uğradığı görülmektedir. Bu süreçte dinî etkinin kuvvetlenip zayıflamasına dair tecrübeler mevcuttur. Bu etkileşim süreçleri dikkate alındığında din ile modernleşme arasındaki ilişkinin açıklanmasına dair geliştirilen paradigmalardan da zaman içerisinde değişime uğraması söz konusu olmuştur. Önceleri din ile modernleşme arasında var olduğu kabul edilen ters yönlü ilişkinin durumu su götürür hale gelmiştir. Sonradan ise bu ilişkiye dair daha farklı yorumlamalar yapma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Tıpkı bu tartışmalardaki değişimi kendi zihin dünyasında yaşamış olan Peter Berger'in (2012: 212) anlatımında olduğu gibi, şayet sekülerleşme süreciyle beraber aşkınlık algısı melekler hakkında söylenti boyutuna indirgenmişse bu söylentileri keşfetmek gerekmektedir.

Bu minvalde klasik sekülerleşme teorileri tartışılmış ve modernleşme ile sekülerleşme arasında zaruri yahut doğrudan bir hukukun varlığı birçok düşünür tarafından reddedilmiştir. Böylesine tartışmalı konu hakkında "bu sürecin tam bir laikleşme olarak mı, yoksa din ile toplumun tam bir bütünleşmesi olarak mı adlandırılması gerektiği ise, yalnızca bir tanım meselesidir" (Kehrer, 1992: 121) diyerek meseleye farklı bir boyut getirenler de olmuştur. Bakış açılarının farklılığını destekler mahiyette olmak üzere sekülerleşme için, dinin eskiden olduğu gibi bütün alt sistemleri kapsayıp onlara tahakküm eden konumunu kaybederek modern toplumlarda diğer alt sistemlerle aynı düzeye inip onları tahakküm altına alma kudretini kaybettiği bir süreç olarak değerlendirenler (Dobbelaere, 2012: 13) meseleyi ferdi boyutta yeniden düşünmüşlerdir. Zira sekülerleşmenin ferdi olarak ele alınışında dini kurumların fert inanç ve tutumları üzerindeki etki alanının kaybolması ile fert bazında dini hassasiyetin hürce devam ettirilmesi şeklinde ironik gibi görünen ancak dine yönelik bir sekülerizm onayından bahsedilmektedir (Dobbelaere, 2012: 21).

Tabii ki sekülerizasyon meselesinin beşeri ve sosyal bilimler alanında önemle üzerinde durulan başlıklardan biri oluşunun birden fazla sosyal ve politik sebebi vardır. Bunlardan biri de birçok toplumsal hareketin arka planında dinî fikirlerin ve dinî liderlerin yer alıyor olmasıdır (Turner, 2011: 127). Sözgelimi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sivil haklar hareketi arka plandaki bas-kin siyahi Hristiyan karakteri göz önüne alınmadan anlaşılabilir. Zira bu hare-

ketin liderlerinin büyük oranda dindar olduğu, hareket çabalarının temelinde dinî ve toplumsal bağların ve kuruluşların yer aldığı, çerçeveyi oluşturan ideolojinin belirgin biçimde Hristiyan kaynaklı olduğu bilinmektedir (Zuckerman, 2006: 158). Keza, 1978’de milyonlarca insanın şahın seküler-otoriter yönetimine son vermek adına sokaklara dökülmesinin ardında İslami (Şii) ideolojinin ve ulemanın bulunduğu ve askeri güce ve gizli servise rağmen ihtilale öncülük yapan ulemanın camiler vasıtasıyla halka kendilerini anlatmış olması (Amineh ve Eisenstadt, 2007: 130) ise bilinen bir başka misaldir.

Bir başka görüşe göre de sekülerleşme bağlamında modernleşmenin din ile ilişkisinde iki yönlülük üzerinde durmak gerekecektir. Bu görüşe göre din ve modernleşme karşılıklı olarak birbirlerini etkilemektedirler. Mark Chaves, David Yamane, Conrad Ostwalt, ve Jose Casanova gibi sosyologlar bu grubu temsil etmektedir (Köse, 2005: 3). Bu durumda da dinin öz itibarıyla değişime uğramaması, ritüellerde ve dinî hayatta modernitenin gerekliliklerinden ve imkânlarından pratik olarak etkilenmesi söz konusu olacaktır. Aynı şekilde dinin de toplumsal değişimin şekillenmesinde eyleme kaynak teşkil etmesi bakımından modernleşme üzerinde etki sahibi olduğuna dair görüşler ifade edilmektedir.

Ancak bunların yanında sekülerizasyon tezinin potansiyelinden daha fazla ses getirmiş olduğundan ve bu hususta da iki sebepten bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi Batılı sosyologların Kuzey Avrupa ve Güney Amerika’daki verilere öncelik vermesidir. Yine aynı doğrultuda olan ikinci sebep ise bu sosyologların diğer kıtalardaki tecrübeleri taraflı bir biçimde reddetme eğilimleridir (Smart, 1996: 273). Her iki ihtimalde de dünyanın büyük kısmı konuyla ilgili fikir yürütenlerin bakış açısının dışında kalmış olmakta ve genellenebilirliğe kapı açmamaktadır.

Her ne şekilde olursa olsun bir modernleşme sürecinden bahsediliyorsa modernleşme ve din arasında bir gerilimin oluşmadığını söylemek mümkün görünmemektedir. Bilhassa modernleşmenin rasyonel akli ve dolayısıyla bilimi esas alan tavrıyla dinin toplumsal kurumlarda ve zihniyette yerleşmiş özgün muhafazakâr anlayışının ve iman esaslı teslimiyet ruhunun çatıştığı pek çok nokta olduğu tecrübe edilmiş bir gerçektir. Bu hususta Geertz’in tespiti meseleye empati ile bakabilmek adına anlamlıdır:

Birbirlerinin doğrudan antitezleri olmasalar da bilimin ve dinin dünyayı anlaşılır kılma girişimlerinin biçimleri arasında doğal bir gerilim vardır. Bu, birinin ortadan kalmasıyla muhtemelen sonlanmayacak, hatta benim fikrime göre sonlanamayacak, ancak yine de hakiki, müzmin ve gittikçe yoğunlaşan bir gerilimdir. İki taraf arasındaki “bu gerçek için mücadele”nin önemi tanınmadıkça ve her iki tarafça da basit sofuluklarla da geçştirildikçe, günümüzde dinin, İslam’ın ya da diğerlerinin tarihi bilimsel olarak en azından anlaşılmaz olacaktır. Bilim ile din arasındaki savaş durumu (gerçek bir savaştan daha çok, kısa, karışık ve kuşku lu çarpışmalar dizisidir aslında) sadece bitmiş değildir; bir zaman tamamıyla bitecek gibi de görünmemektedir. (Geertz, 2012: 110)

Farklı dönemlerde ve farklı yerlerde bu husus din aleyhine yapılan bağnazlık ithamlarıyla zihinlerde yer edinmişse de Geertz'ın da vurguladığı gibi her ikisinin de ötekine ait fenomenleri kendi meşreplerince izah etme, ispatlama yahut çürütme gibi bir mecburiyetleri yoktur. Kaldı ki bağnazlıktan bahsedilecekse bunu bilim çevrelerinin inançla ilgili sahada hüküm yürütme çabalarında da görmek mümkündür. Elbette ki bilimden bahsederken ağırlıklı olarak pozitif bilimler kastedilmektedir. Ancak dinin sahasına müdahale etme gayretinde olan bütün bilim dalları için bu durumu genişletmek de mümkündür. Aslanan husus inancı veya inançsızlığı kişinin bir tercihi olarak kabul etmek ve bilimin kendi yöntemleriyle ilerleyişine bizatihi dini aklı indirgemecilikle müdahil etmekten uzak durmak olmalıdır. Zira dinin kendisi sadece akıl ile kavranmaya müsait değilken onu aklı boyuta hapsedip bilim ile kısır bir mücadele içine çekmek bilim bağnazlığına pirim vermektense öte bir netice doğurmayacaktır.

Din, modernleşme, bilim, sekülerizasyon gibi birçok kavramın karşılıklı ilişkileri yeryüzünde bütün toplumlar için ayrı ayrı tartışılmaktadır. Ve fakat bir başka hakikat vardır ki, bütün bu mülhazalar Batı'ya özgü bir toplum projesinin dünya toplumlarının tamamı için genellenmesi üzerinden yürütülmektedir. Bu durumun bilinmesi, elbette ki ne sebeple olursa olsun bir süreç ya da değişim olarak yaşanan modernleşmenin sırf bu yüzden göz ardı edilmesi gerektiği gibi bir söylem geliştirmek iddiasını haklı çıkarmayacaktır. Bu durumda yapılması gereken şey, Batı'ya özgü kavramları Batı dışındaki toplumlar üzerinden tartışırken her toplumun kendi özel konumunu ve durumunu hesaba katarak değerlendirmektir.

Türk Modernleş(tir)mesi ve Dinin Değişen Konumu

Modernleşmenin bir kriz olarak boy gösterdiği Doğu toplumlarında istenen değişimin tesisi, tahakküm edenlerce ısrarla üzerinde durulan bir husus olmuştur. Geçen çileli zamanlar sonunda beklenen gelişimi sağlamak şöyle dursun kimlik kargaşaları bile aşılabilmiş değildir. Toplumun öz değerleri ve kendisine dayatılan yeni yapı arasında yaşanan gel git hali artık süreklilik kazanmıştır. Bu konudaki bir çalışmasında İranlı yazar Daryush Shayegan ise bir Doğulu gözünden Doğu insanın durumunu aşağıdaki cümlelerle özetlemiştir.

İlksel tecrübelerinden mahrum kalan Doğulu, modern zamanların düşünsel bilincinden yararlanamamakta, benzeştirmeli bir medya dünyasının kendi reklamını yapan orjisine de katılmamaktadır. Peki, o zaman, bir yerde olması gerektiğine göre onun yeri neresidir? Köhneleşmiş kalıntıları taşıdığı bir dünyanın gerçek-ötesiliğiyle bilinç kapsamını karşıtlıklarıyla gerçekten değişikliğe uğratamayan diyalektik bir gerçeklik arasında iki yandan çekiştirilen Doğulu insan, no man's island'ın sınırlarında kalmıştır. Gerçeği bir alt-gerçekliktir, hem geleneksel görüntünün halesi nezdinde, hem de medyaların aşırı-gerçek patlaması nezdinde. İkonaların halesin-

den mahrum kalmış olan, starların geçici zaferlerini de tadamayan Doğulu, mekân-dışı bir dünyada bulunmaktadır. (Shayegan, 2012: 118)

Doğulu toplumların bu yazgısını tarihi düzlemde din ekseninde Türk toplumu için değerlendirecek olursak, Türk toplumunun modernleşme serüvenini 1839 Hatt-ı Hümayunu'na isnat ederek işe başlamak tarihi bir belgeye yaslanmak suretiyle somut bir temel sağlayacaktır. Mehmet Aydın'ın (1994: 15) da işaret ettiği üzere yaygın bir kanaate göre Tanzimat Fermanı, Osmanlı sosyal yapısındaki değişimlerin sonucu olarak değil, devleti ve toplumu içinde bulunduğu perişan vaziyetten kurtarmak adına yüzeysel olarak ve harici etkilerle tepeden inme bir dizi hamlelerin uzantısı olarak cereyan etmiştir. Bu sebeptendir ki Tanzimat, bir modernleşme hamlesi olarak toplum nezdinde genel kabule vakıf olamamıştır. Aynı zamanda bir toplumsal bütünleşme projesi de olan Tanzimat Fermanı örfi hukukun yanında (hatta üstünde konumlanan) şer'i hukukun da işlediği bir devlet olan Osmanlı'da Müslüman-gayrimüslim ayrımını da ortadan kaldırmayı amaçlamaktaydı. On dokuzuncu yüzyıl şartlarında fetih ve gaza kültürü ile yoğrulmuş bir İslam toplumunun o güne dek askere alınmamış, savaşlara katılmamış ve farklı tipte bir vatandaşlık ile neşv-ü nema bulmuş bir gayrimüslim topluluk ile eşit haklara sahip olması kolay hazmedilebilir bir durum değildi. Hal böyle iken, Osmanlı'nın içinde bulunduğu konjonktürün de tesiriyle arzulanan bütünleşme imkânının doğmamış olması kolay anlaşılabilir bir durumdur. Bunun yanında Tanzimat'ın beraberinde getirmiş olduğu Batılı değerlerin ve Batılı yaşam tarzının Müslüman tebaa içerisinde istikbale dek uzanan ayrıca bir bölünmeye ve çözülmeye ivme kazandırışı ise meselenin dikkat çekici tarafıdır. Osmanlı-Türk toplumunda devlet eliyle, alelacele ve altyapısı oluşturulmadan başlatılan modernleşme hamlesinin ne derece samimi olduğu halen tartışılan bir mevzu ola dursun meselenin toplumsal boyutu derin çatlakları gözler önüne sermiştir.

Modernliğin bahsedilen Batılı ruhu, Batılı olmayan bütün toplumlar gibi Osmanlı-Türk toplumu için de sıkıntılı süreçlerin odağını teşkil etmiştir. Öyle ki, Tanzimat ile başlayıp Cumhuriyet ile süregelen, devlet ve bir grup elit tarafından yönlendirilen yenilik hareketleri toplumun bütün kurumlarında dönüşümlere ve etkilere sebep olduğu gibi şüphesiz ki din kurumuna da temas etmiştir. Öyle ki Tanzimat Fermanı'nın bir yandan şeriata iltifatta bulunurken diğer yandan da şer'i kuralların dışında yenilikleri davet ediyor olması şüphesiz ki din temelli itirazları da peşi sıra getirmiştir. Bu tepkilerle neşv-ü nema bulan İslamcılık hareketlerinin II. Abdülhamid zamanında devlet politikasına dönüştüğü de görülmektedir. Şerif Mardin'in (2005: 93) de ifade ettiği üzere II. Abdülhamid devri Panislamizm politikalarının iki vechesi görülmektedir. Birinci eksen İslam'ın bütünleştirici etkisinden faydalanarak ülke sınırlarındaki Müslüman tebaanın tek bir bayrak altında toplanmasına yöneliktir. Diğer eksen ise ülke sınırları dışındaki Müslüman unsurların halifelik makamının etki alanına dâhil edilme çabası ifade etmektedir.

Modernleşme çabalarının bir devamı niteliğini taşıyan Cumhuriyet devrimleri bu sürecin çok daha belirgin ve sert bir şekilde yaşanması neticesini doğurmuştur. Olağanüstü bir kurtuluş mücadelesi sonunda gerçekleşen hilafetin ilgası ve muğlak bir laisizmin siyasal hayata girmesiyle din ne büsbütün soyutlanan bir değer, ne de işlevlerini hürce ifa etmesine müsaade edilen bir kurum haline getirilmiştir. Siyasi iktidar din ile mesafesini belirgin şekilde korumaya özen gösterirken bir yandan da dini kontrol edebileceği bir çerçeveye yerleştirmeye gayret etmiştir. Ve nihayet günün sonunda dine ve dini sahiplenen millete rağmen yapılan düzenlemeler döneme damgasını vurmuştur. Böylelikle pratikte dinin resmi ideolojinin tesiri altına alınması çabaları elbette sadece ferdî inanç noktasında değil sosyolojik boyutta da mühim neticeler doğurmuştur.

Bir imparatorluğun gereği olarak Osmanlı'da hanedan etrafında birleşen çok uluslu yapı elbette ki İslam prensipleri esas alınarak yönetilmekteydi. Müslüman olsun, gayrimüslim olsun bütün tebaa ise Osmanlı olarak anılmaktaydı. Ancak bu durum insanları bir arada tutan iktisadi ve askeri gücün azalmasına ve harici güçlerin Osmanlı üzerinde söz sahibi olmalarına kadar sürebilmiştir. Milliyetçilik akımlarının başlaması ve dünya genelinde imparatorlukların yerlerini ulus devletlerin almaya başlamaları ile ihdas edilen bu mozaik toplum da kendi içinde ulusların kopuşlarına maruz kalmıştır. Hatta bu bozgun Müslüman tebaayı dahi firaklara ayırmayı başarmış, ümmet bilincinin vurgulanması bile Osmanlı milletinin Müslüman halklarını bir arada tutmaya kâfi gelmemiştir. Türkler, Araplar, Boşnaklar, Arnavutlar ve daha fazlası hep bu parçalanmalarla kendi kaderlerini yaşamaya başlamışlardır. Belki de en belirgin parçalanmayı Araplar asabiye bilinci ile kendi içlerinde de ciddi bölünmelerle yaşamışlardır. Bütün bunlar yaşanırken devletin dağılma sürecine girmiş olduğunun görülmesine rağmen Osmanlı'da imparatorluğun kurucu unsuru olan Türklerin geniş halk kitleleri nezdinde geleceklerine yönelik bir muhafazakâr milliyetçi tutuma da rastlanmamıştır. Anadolu'da büyük çoğunluğu oluşturan Türkler; Anadolu'daki diğer etnisiteleri oluşturan Kürtlerin büyük kısmıyla ve az sayıda mevcut ayrılık taraftarı olmayan bazı diğer unsurlarla birlikte son ana kadar devlet bütünlüğüne sadık kalmışlardır. İttihat ve Terakki'nin zaman zaman kendisiyle çelişen ancak asıl olarak Batıcı yaklaşımlarında sezilen milliyetçilik nüveleri ise halktaki İslami değerlerle hercümerç olmuş Türklük şuuruna hitap etmekten uzak, yabancı bir duruş olarak kalıp halkın çoğunluğunu kucaklayamamıştır.

Modernleşmenin din ile ilişkisinde üçüncü yoldan ziyade dinin kimi zaman tamamen yok sayılması, kimi zaman da amaçlanan noktalara ulaşabilmek adına onu şekillendirme çabaları özellikle tek partili hayatın sonuna kadar etkili olmuştur. Dinî kurumların, dinî şahsiyetlerin ve dinî yaşayışın çetin müdahalelere maruz kaldığı bu dönemde dinin toplumsal hayattaki yeri tabii hali ile mukayese edilemeyecek duruma getirilmiştir. Peter L. Berger'in (2011: 228) sekülerleşme ile ilgili yazdıklarında anlattığı gibi, modern seküler dünya bir kere oluştuktan sonra dinin süregelen etkinliğini saf dışı bırakması işten bile değildir. Oysa İslam, Türk kimliğinin zaman içerisinde gelişen

yapısında gayet belirgin bir etki alanına sahiptir. Zira Osmanlı'nın kaybettiği topraklardan Anadolu'ya gelen göçmenler arasında soyca Türk olanlar yanında olmayanlar da mevcuttur. Bu insanları Anadolu'ya göç ettiren temel husus Anadolu coğrafyasının Türklükten ayrılamayan Müslüman kimliği olduğuna dair görüş geniş kitlelerce benimsenmektedir (Turan, 1991: 50). Bu durumda yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşayan halkın kimlik inşa sürecinde dinin kendiliğinden gelişen rolünün önemi dönemin tarihi şahsiyetlerinin ifadelerinden, tarihi bildirilerden ve kayıtlardan rahatlıkla anlaşılabilir. Ancak zaman içinde yaşanan siyasi gelişmeler hadisenin tabii seyri doğrudan etkilemiş ve dinin sahasına suni müdahaleler ile toplumsal hayat zorlu bir mecraya doğru yol almıştır. Nitekim Berger'in işaret ettiği benzer şekilde toplumsal hayattaki sekülerleşme ve adeta marazi bir hal alan Batı ile olan muvazenesiz münasebet gayet tabii olarak Türk toplumunun kendi batısı ile doğusu arasındaki mesafeyi de giderek açmıştır. Günümüze gelindiğinde kısmen etnik farklılıkların ve büyük oranda dinî birliğin mevcut olduğu bir toplumda bütünleştirici dinamikleri tespit etmek ve anlamak son derece önem arz eden bir konudur. Bu nokta üzerinden yola çıkarak zihinlerde her gün yeniden kurulan dünyada dinin nasıl anlaşıldığı ve yorumlandığı, farklılıkların birlikte yaşam sürmelerini sağlayan veya sağlayabilecek unsurları keşfetmenin gerekliliği tarihi süreç içinde yaşananlar vesilesi ile kendini bütün açıklığıyla ortaya koymuştur.

Modern olma iddiasındaki bir devletin varlığını sağlama alabilmek için kendi gibi modern kimliği haiz bir millete ihtiyaç duyması sürecin devamı adına kendince haklı bir taleptir. Bu yönde bir talep yeni bir kimlik inşasını peşi sıra getirecektir (Özyurt, 2005: 183). Böylece modernleşme sürecini tahakküme maruz kalan bir Doğulu tecrübesiyle yaşamış (ve yaşamakta) olan Osmanlı-Türk toplumu değiştirilen sosyal yapısı ve kendisine verilmek istenen yeni kimlik sebebiyle epeyce karmaşık bir sürece mahkûm olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki toplumsal buhranların ardından yeni devletin yönetici kadrolarının icraatları neticesinde milli mücadeleyi veren toplum içinde kahir ekseriyeti teşkil eden Türkler ve birlikte hareket ettikleri diğer Müslüman unsurlar yine sağlıklı bir sosyal yapıya kavuşamamışlardır. Genç Cumhuriyet'te milli vurgular ön plana çıkarılırken bu çabalar dahi millet için, milli olanın fitratına aykırı şekilde Batıcı anlayışla, Sünni bir nitelikte ortaya konulmuştur. İslamlaştıktan sonra Türk milletinin millet anlayışında dinin payı en az onun milli dili kadar asli bir unsur olmuştur. İslam'ı benimsemeyen Türk boylarının tarihi süreç içerisindeki durumlarına bakıldığında tamamına yakını Müslüman olan Türk milletinin kültürüyle, millet anlayışıyla ve tarihte oynadığı rol ile pek bir alakasının olmadığı kolayca görülecektir. Hal böyle iken Tanzimat'tan beri süregelen Batıcılık hastalığının bir aksülameli olarak dini öteleyerek yahut şekillendirerek bir Türk milleti inşa etme gayretleri Türklerin yanında milli mücadele veren diğer etnik unsurları kucaklamak bir yana, Türklerin çoğunluğu için dahi sorunlu bir proje olarak tezahür etmiştir. Sorokin'in uzun uzun anlattığı man-

tiki ve manâlı bütünleşme için aranan ideal kültür zemini çoğu kez bu manâ eksikliği sebebiyle tesis edilememiştir.

Türk sosyal ve siyasal hayatında dinin yerinin ilk Batılılaşma girişimleriyle birlikte tartışmalı bir vaziyet arz etmesi birçok düşünür ve yazar zaviyesince hâkim seçkin kültürün dindarlıkla ve İslamiyet ile ilişkisini sağlıklı bir zemine oturtamamasıyla ilişkilendirilmiştir. Öyle ki din ve/veya dindarlık da bu sıkıntılı konumunu çoğu kez siyasal hayatta kimi fraksiyonlar ile ilişki kurarak gidermeye ve böylece İslamiyet'e sosyal hayatta alan kazandırma çabasıyla halletmeye çalışmıştır (Arslan, 2012: 424). Yani, Osmanlı-Türk toplumu için Tanzimat Dönemi ile başladığı kabul edilen modernleşme sürecinde yaşananlar ve laik cumhuriyete geçişle oluşan ya da oluşturulan yeni toplumsal yapı ile din ilişkisinin oldukça çetrefilli bir hal aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Devlet eliyle de yürütülmüş olsa bu toplumsal değişim hareketlerinin destekçileri ve yeni toplumsal yapıya uyumlu bir İslam modelini öneren azımsanmayacak bir kitlenin varlığı da yadsınamaz seviyededir. Bunun devamında genç Cumhuriyet'in ilerleyen süreçlerinde laiklik vurgusunun toplumsal yapı içerisinde azaldığı dönemlere de şahit olunurken dinî kabullerin ya da dinî yaşayışın bu kez de ters yönde değiştiğini görmek de mümkündür. Bunun misalleri tarikat - cemaat unsurları ile sair dini grupların ve onların telkin ettikleri inanç ve yaşam biçimlerinin güçlenmesinde, toplumdaki kılık kıyafet tarzında, sosyal kurumlarda, sosyal münasebetlerde ve sosyal kabullerde kendini göstermektedir.

Sonuç

Gayet tabii ki modernleşme olarak anılan süreci aynen Batılılar gibi yaşamak veya olduğu gibi kabul etmek zorunda olmayan Doğu toplumu kendine özgü bir gelişim hamlesini ortaya koymakta gecikince iktidar sahibi bir takım güruhun -en hoşgörülü ifadeyle- "kolaycılığı" tercih etmesi sebebinden bir dönüştürme hamleleri silsilesine maruz kalmıştır. Batı'ya özgün modernite dinamiklerinin Doğu toplumlarına aynen tatbik edilmesiyle uzun yıllar süren bir iç ayrılık ve yabancılaşma süreci yaşanagelmiştir. Doğu toplumlarının yaşadığı bu krizi İbn Haldun'un gözünden değerlendiren Gellner, meselelerin gelişim tarafı bir yana, birlikte yaşam kültürüyle alakalı olan sıkıntılı kısmı için Durkheim'in modern toplum adına öngördüğü dayanışma modelini misal olarak kullanarak aşağıdaki yorumu yapmıştır. Gellner'in sarf ettiği bu cümle dışardan bakan bir Batılının -belki katılmasa dahi- Doğulu bir düşünürre temas eden bir empati ile görebildiği, ancak birçok Doğulunun halen idrak edemediği noktayı işaret etmektedir.

İbn Haldun, Durkheim'in terminolojisini kullanmış olsaydı, organik dayanışmanın mekanik olandan daha az etkili olduğunu da, hatta hiç etkili olmadığını da söylemeyecekti ama toplumsal bağlılık olmaktan çok öte, bir toplumsal çözümlenme biçimi olduğunu söyleyecekti. (Gellner, 2000: 164)

Bu yönde birçok Doğulu düşünür de benzer görüşlere sahiptir. Devlet ve toplum düzeninde yapılacak hiçbir değişikliğin ve dahi dünyevi olana tut-

kunluğun sosyal dayanışmayı tam olarak sağlayamayacağı, toplumdaki dayanışmanın ancak insanın Allah ile dolaysız ve aracsız ilişkisi ile mümkün olacağı yönündeki aksi görüşler sıklıkla dile getirilmiştir (Müslihiddin, 1987: 194).

Maalesef ki sosyal bilimler, pozitif bilimler gibi tekdüzeleştirilebilen şartlar altında belirli etkilere beklenen sabit tepkilerin elde edilebileceği bir alan değildir. Kaldı ki aynı uzamdaki şartlar dahi zaman değişkeni devreye girdiğinde öncekilerle ve sonrakilerle tamamen farklı olabilecektir. Aynı sosyal gerçekliği ikinci kez yakalamak mümkün değildir. Bir de farklı ortamlardaki farklı unsurlar için bazı benzerlikler atfedilerek aynı süreçleri öngörmek isabetsizliği baştan hak etmek manâsını taşır. Reform öncesi Katolik kilisesindeki ruhban sınıfının toplumdaki tahakkümü ile Protestanlığın aklı ve dünya için çileci çalışmayı öne alan tarafı Müslüman Doğu toplumları için önerilen nasıl bir ortak şablona karşılık gelebilecektir? Hülasa, İbn Haldun'a ve diğer birçok Doğulu düşünürü izafe edilebilecek bahse konu görüşe göre bir toplum için bütünleşme unsuru olarak sunulan süreç, bir başkası için çözülme vesilesi olabilecektir.

Mesele Osmanlı-Türk toplumunun dönüşümü için değerlendirildiğinde aslında modernleştirme hamleleriyle birlikte hanedan etrafında odaklanan Osmanlılık kimliğinden kopularak büründürülen yeni devletteki Türk kimliğinin sıklıkla vurgulandığı gibi etnik anlayışa isnat etmediği söylenmelidir. (Ahmad, 2007: 100). Cumhuriyetle birlikte, azınlık kabul edilen gayrimüslim tebaa haricinde Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan bütün Müslüman halk Türk milleti olarak kabul edilmiştir. Türklükle isimlendirilen millette orta kimlik özünde fiilen etnisiteye değil dine dayanmaktadır (Aktürk, 2013: 17). Ancak yine de en önemli kriz din kaynaklı olarak baş göstermiştir. Devlet-i Aliyye zamanında Osmanlılık potasında eritilen millî kimlikler içinde kurucu unsur olmasına rağmen öne çıkarılmayan Türk kimliği, Cumhuriyet dönemine geçilince yeni bir milletin kimliğiniymişçesine İslamiyet'le mesafeli şekilde yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Birincisinde birliği tesis eden gücün ortadan kalkışıyla birlikte görülen toplumsal çözülme, ikincisinde ise dağılan bir imparatorluğun çekirdeğini oluşturan bakiye bir toplumun birlikte verdiği kurtuluş mücadelesine rağmen yeni düzende toplumsal bütünleşme için gereken manâ eksikliği görülmektedir. Bilgiseven'in ifadesi bu konuyu vuzuha kavuşturmak bakımından önemlidir:

İşte, Osmanlı Türk toplumunun "farksız cem" (yani milliyetçilik olmaksızın tevhitçi) tutumunun ortaya koyduğu menfi netice, Cumhuriyet devrinde dine ve milliyete ağırlık veren grupların birbirinden ayrı cemaatlere (biz şuuru taşıyan ayrı gruplara) bölünmeleridir. Bu bölünüş ne, (Fark + Cemiyet= Tevhit) inancını aşıl原因an İslamiyet'e ve ne de eski Türk töresine uygundur. (Kurtkan Bilgiseven, 1985: 500)

Elbette ki Osmanlı toplum yapısını kendi çağının şartlarına ve imparatorluğun gereklerine göre değerlendirmek iktiza eder. Ulus devletlerin boy göstermeye başladığı bir dönemde birçok milleti bünyesinde barındıran bir yapıyı sonraki yüzyılların paradigmaları içinde değerlendirmenin kolaycılık

olduğu da bilinmektedir. Ancak meseleyi sosyolojik bir zeminde mülhaza ederken öyle veya böyle gelinen durum adına sağlıklı bir sebep sonuç ilişkisi kurulacaksa methiyelerin veya yergilerin ötesinde vakıyı sarıh bir şekilde ortaya koymak gerekmektedir. Aynı tavır Cumhuriyet devri adına da gösterilebiliyorsa meselenin ideolojik olarak değil sosyolojik olarak değerlendirildiğini söylemek mümkün olacaktır.

Sorokin'in (1962) üzerinde durduğu mantıki ve manalı bir bütünleşme için gerekli olan ideal kültürdeki maddiyatçı ve maneviyatçı unsurların dengeli birlikteliği maalesef ki Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemlerinde pozitivist anlayışın dikteleri ile gelişme fırsatı bulamamıştır. İslam'ın bütünleştirici etkisinden azade bir Türklük tanımı bizzat Türk soyundan gelenlerin önemli bir kısmı tarafından dahi yabancı görülmüştür. Kaldı ki milli mücadeleyi Türkler ile beraber veren diğer Müslüman etnik gruplar için bu durum çok daha da içinden çıkılmaz sorunlara sebep olmuştur. En belirgin haliyle Tanzimat ile başlayıp, İttihat ve Terakki ile devam eden ve tek parti dönemindeki CHP ile Türkiye Cumhuriyeti'ne tevarüs eden bu Batıcı tutum ve milletine yabancı milliyetçilik, Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde de birçok vesile ile sosyal hayata etkide bulunmuş ve çoğu kez de ciddi tepkilere yol açmıştır. İşte Bilgiseven'in de Cumhuriyet devri için ifade ettiği durum bu cepheleşmeye ve kamplaşmaya yöneliktir. Toplum içinde laik – anti laik şeklinde beliren kamplaşmaların haricinde menfi bir milliyetçilik anlayışı ve dinin bütünleştirici etkisinin bertaraf edilmesiyle hayat bulan mikro milliyetçilikler şu veya bu şekilde kendini göstermiştir. Bu durumun günümüz Türkiye'sine en belirgin yansımalarından biri Kürtçülük ve bölücü terör sorunudur. Ancak oldukça netameli bir durumu ifade eden Kürtçülük ve bölücü terör sonunun sadece menfi bir milliyetçilik anlayışıyla ilişkili olmayıp, bilhassa son yıllarda siyasi kazanç arzusuna kurban edilen mantıkî - manâlı bütünleşme olgusundan uzaklaşmayla da ilişkisi ifade edilmelidir. Oysa Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan insanların büyük bir çoğunluğu Osmanlı döneminde birlikte hayat sürmüş ve milli mücadeleyi de birlikte vermişlerdir. Değişen şartlar ne olursa olsun bahse konu toplumun birlikte yaşamaya dair yadsınamaz tecrübeleri mevcuttur. Yüzyılların getirdiği konum itibarıyla esasen ayrılık birlikte yaşamaktan çok daha zor ve meşakkatli bir süreci işaret etmektedir. Şayet bir toplum mühendisliğine girilmeksizin toplum kendi değerleri ve normları çerçevesinde tabii gelişimine bırakılmış olsa birlikte yaşamının çok daha kolay sürdürülebileceğine dair mühim nişaneler bulunmaktadır. Zira kültür birliğinin sağlayacağı güç diğer birçok unsurdan daha etkilidir. Yine Bilgiseven'in (1985: 502) ifadesiyle "Müminlerin inanç ve kültür beraberliği taşıyanları ümmet, fakat inanç, kültür ve kan beraberliği taşıyanları millettir. Kültür birliği (dinin iyi yorumlanmasıyla) kan bağlarını idrak edilmez hale getirebilirse ümmet, millet olarak kabul edilir."

Gelinen noktadan anlaşıldığına göre ümmetin millete dönüşümü - yine imparatorluk sonrasının şartlarında en iyi seçenek olarak görünen - ulus devlette şu veya bu sebepten tam olarak sağlanamamıştır. Unutulmamalıdır ki heterojen bir etnik kimlik yapısını deruhte eden Osmanlı – Türk toplu-

munun bakiyesi niteliğindeki bugünkü Türk toplumu her ne kadar imparatorluk dönemine eş yoğunlukta bir etnik farklılık halitasını ifade etmese de yine de yok sayılamaz bir etnisite çeşitliliğini haizdir. Aynı şekilde nüfusunun tamamına yakını Müslüman olarak tanımlansa da toplumdaki farklı kesimlerin dine bakış açısı, inanma ve dinî pratik biçimlerinde mühim farklılıklar mevcuttur. Dönemsel değişimler sergileyen laiklik ve din eksenli kamplaşmalara, etnik grupların kimi zaman sorunlu olabilen karşılıklı ilişkilerine ve demokratikleşme konusundaki bütün anlaşmazlıklara rağmen yine de devletin birliği yönündeki genel bir toplumsal tutum gözlenebilmektedir.

Nihayetinde ifade edilmelidir ki, belirli bir zümre yahut iktidar eliyle başlatılıp yürütülegelen modernleşme hamleleriyle ilişkili olan güncel meselelerin yama niteliğindeki çözümlerle örtbas edilemeyeceği aşîkârdır. Ayrıca, toplumun beslendiği manevi değerler ve nev-i şahsına münhasır yapısı dikkate alınarak yerli bir gelişme süreci sunulmasının gerekliliği görülmelidir. Ve elbette bahsedilen bütün sorunlu süreçlerin etkileri karşısında toplumsal zihniyetin ortaya koyduğu direnç, içinde etkin bir sağduyunun inşa edildiği bu toplumsal yapının özgün dinamiklerini anlamayı elzem kılmaktadır.

Informative Abstract

Modernization As A Problematic Social Change Form Of Ottoman – Turkish Society

Modernity can be regarded as a situation of general sociality that manifests itself from a transformation of mentality affecting almost the entire world to art, politics, economics and many other fields beginning in Europe in the 17th century. Modernization evolves in the traditional world of religion and evolves into a discontinuous but self-sustaining one that goes along with the risks it creates together with the industrial society and beyond. Beyond all these, modernization is a western concept and it originates in the West.

The establishment of modernization in Eastern societies has been an emphasized matter insistently by those who dominate rather than a spontaneously developed matter. Modernization for the East has also emerged as a transformation effort that has not been deeply scrutinized in the face of backwardness. For the Ottoman-Turkish society, the struggle for modernization, symbolized by Tanzimat, appeared in a manner similar to that of other Eastern societies, while at the same time it was molded to please the renewed West, where mutual relations are straining with. Since these patterns are not spontaneous natural processes, they also provide ground for many socio-cultural conflicts. Far from the expected development after the distress processes, identity confusions as well as alienations and separations are becoming clearer. The confusion between the core values of the society and the new structure imposed on it has become continuous.

As a result of being an empire, the multinational state, which merged

around the dynasty in the Ottoman Empire, turned into a structure in more tension with the revival of nationalist movements following the losses of military and economic power. Eventually, they were exposed to a breakdown into nation states after nation states started to take place empires in general in the world. Even this departure managed to divide even the Muslim subjects into pieces, and the emphasis on *Umma* consciousness was not enough even to keep the Muslim peoples of the Ottoman nation together.

During the breakup of the Ottoman Empire, the new Turkish state in the process of structuring also became a stage where the modernization movements carried out by the government were accelerated. The young republic continued to live on the problem of modernization and integration inherited from the Ottoman Empire. At this point, the ideal culture required for a logical and meaningful structure could not find a development opportunity with the dictates of the positivist thinking which marked the foundation periods of the Republic of Turkey. The definition of a small Turkishness apart from the integrative effect of Islam has been repudiated even by an important part of the Turkish descent. An ideal of a development that is enthusiastic to be western, inclined to accept the one that is ready along with its philosophy has brought about a problematic process of social change.

Keywords: Turkish modernization, Westernization, Social change, Religion, Ottoman -Turkish society.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Aktürk, Şener, *Türkiye'nin Kimlikleri*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Amineh, Mehdi Parvizi, Eisenstadt, Shmuel Noah, "The Iranian Revolution: The Multiple Contexts of the Iranian Revolution", *Perspectives on Global Development and Technology*, v. 6, p. 129-157, 2007.
- Arslan, Hüseyin, *Dini Gruplar ve Siyaset – Yeni Asya-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.
- Aydın, Mehmet, *Tanzimatla Aranan Hüviyet*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Beck, Ulrich, *Risk Toplumu*, çev. Kazım Özdoğan ve Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011.
- Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye*, çev. Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.
- Berger, Peter L., *Melekler Hakkında Söylenti*, çev. Ali Coşkun ve Nebile Özmen, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2012.
- Cahoone, Lawrence E., *Modernliğin Çıkmazı*, çev. Ahmet Demirhan ve Erol Çatalbaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Çapcıoğlu, İhsan, *Modernleşen Türkiye'de Din ve Toplum*, Otto Yayınları, Ankara, 2011.

- Dobbelaere, Karel, "Sekülerleşmenin Anlamı ve Kapsamı", *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelecekler*, Derleyen: Peter B. Clarke çev. Mehmet Süheyl Ünal, Ed., İhsan Çapcıoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.
- Geertz, Clifford, *İki Kültürde İslam - Fas ve Endonezya'da Dinî Değişim-*, çev. Mehmet Murat Şahin, Küre Yayınları, İstanbul, 2012.
- Gellner, Ernest, *Müslüman Toplum*, çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kehrer, Günter, *Din Sosyolojisi*, çev. Semahat Yüksel, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1992.
- Köse, Ali, "Modernleşme – Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar", 2005, erişim tarihi: 09.05.2013, <http://www.hazargrubu.org/images/modernlesme-sekulerlesme-iliskisi-uzerine-yeni%20paradigmalar.pdf>.
- Kurtkan Bilgiseven, Amiran, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Laroui, Abdallah, *İslam ve Modernlik*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Derleyen: Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Müslühidin, Muhammed, *İslam ve Sosyoloji*, çev. Sami Şener, Akabe Yayınları, İstanbul, 1987.
- Okumuş, Ejder, "Modern Dünyada Dindarlığın Direnişi", *Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din*, Derleyen: Şamil Öçal, Cevat Özyurt, Hece Yayınları, Ankara, 2013.
- Özyurt, Cevat, *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma*, Açılım Kitap, İstanbul, 2005.
- Shayegan, Daryush, *Yaralı Bilinç*, çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
- Smart, Ninian, *Dimensions of The Sacred*, University of California Press, Los Angeles, 1996.
- Sorokin, Pitirim A., *Social And Cultural Dynamics*, Vol. I, The Bedminster Press, New York, 1962.
- Turan, İlder, "Türkiye'de Din ve Siyasal Kültür", *Çağdaş Türkiye'de İslam*, haz. Richard Tapper, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Turner, Bryan, *Religion and Modern Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Wach, Joachim, *Din sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.
- Zuckerman, Phil, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. İhsan Çapcıoğlu, Halil Aydınalp, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2006.